

प्रमाणपत्र

कु. कणसे सविता रामचंद्र यांनी कालिदासाच्या मेषदूतावरील मल्लिनाथकृत 'संजीवनी' टीकेचे अध्ययन या विषयावर माझ्या मार्गदर्शनाखाली लघु-शोध-प्रबंध पूर्ण केला आहे. हा प्रबंध एम. फिल. (संस्कृत) पदवीसाठी सादर करण्यासाठी मी अनुमती देत आहे. त्यांनी हे काम अत्यंत समाधानकारक रीतीने पूर्ण केले आहे. यापूर्वी हे संशोधन त्यांनी इतर कोणत्याही पदवीसाठी सादर केलेले नाही. या लघु-शोध-प्रबंधाचा कोणताही भाग कोठेही प्रसिद्ध झालेला नाही याची मला खात्री आहे..

मार्गदर्शक



(डॉ. जाधव शिवदास कुंडलिक)

Head

Dept. of Sanskrit

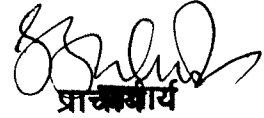
Chh. Shivaji College, Satara

स्थळ - सातारा

दिनांक - 39/12/2006

महाविद्यालयाचे शिफारसपत्र

कु. सविता रामचंद्र कणसे यांचा कालिदासाच्या मेघदूतावरील मल्लिनाथकृत 'संजीवनी' टीकेचे अध्ययन एम. फिल. (संस्कृत) पदवीसाठी या महाविद्यालयातर्फे सादर केलेला लघु-शोध- प्रबंध परीक्षणार्थ पुढे ठेवला जावा अशी मी शिफारस करीत आहे.



प्राचार्याय

लाल बहादूर शास्त्री महाविद्यालय,
लाल बहादूर शास्त्री महाविद्यालय,

सातारा

स्थळ :- सातारा

दिनांक : 39/92/2006

प्रतिज्ञापत्र

कालिदासाच्या मेषदूतावरील मल्लिनाथकृत 'संजीवनी' टीकेचे अध्ययन एम. फिल. (संस्कृत) पदवीसाठी मी स्वतः हा लघु-शोध-प्रबंध लिहिला आहे. हा लघु-शोध-प्रबंध मी दुसऱ्या कोणत्याही पदवीसाठी पूर्वी प्रसिद्ध केलेला नाही. माझ्या माहितीनुसार या विषयावर अन्य कोणत्याही विद्यापीठात यापूर्वी काम झालेले नाही.

विद्यार्थिनीची सही


(कु. कर्णसे सविता रामचंद्र)

स्थळ - सातारा

दिनांक - 39/ 12 / 2006

प्रास्ताविक

‘मेघदूत’ हे कालिदास कवीने रचलेले अत्यंत सुंदर खंडकाव्य आहे. कालिदासाच्या चरित्राविषयी अनेक मतांतरे आहेत. त्याच्या विषयी अनेक दंतकथांचे मोहोळ निर्माण झाले आहे. त्या बाजूला ठेवून असे म्हणता येईल की, त्याला अनेक विद्या व अनेक शास्त्रे अवगत होती. सर्व विद्वानांनी एकमताने मान्य केलेल्या कालिदासाच्या साहित्यात तीन नाटके आणि चार काव्ये यांचा समावेश आहे. ती पुढीलप्रमाणे आहेत - ‘मालविकाग्निमित्रम्’, ‘विक्रमोर्वशीयम्’ व ‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’ ही तीन नाटके; ‘कुमारसंभवम्’ व ‘रघुवंश’ ही दोन महाकाव्ये आणि ‘ऋतुसंहार’ व ‘मेघदूत’ ही दोन खंडकाव्ये अशा एकूण सात कलाकृती त्याच्या नावावर प्रसिद्ध आहेत.

‘मेघदूत’ हे त्याचे खंडकाव्य अत्यंत सुंदर आहे. या काव्यातील श्लोक संख्या निरनिराळ्या प्रतीत ११०, १११, ११७, ११८, १२० अशी वेगवेगळी आढळते. तथापि अधिकृत प्रतीप्रमाणे ती १११ आहे.

याचे कथानक अगदी साधे आहे. कोण्या एका यक्षाला कुबेराने त्याच्या कामगिरीत चूक केली म्हणून अत्यंत दुःसह असा शाप दिला, की तो आपल्या प्रियपत्नीपासून एक वर्षभर दूर राहील. त्यामुळे त्याला अत्यंत दुःसह असा स्त्री-विरह घडला. या काळात यक्षाने रामगिरीवर वास्तव्य केले. विरहाचे आठ महिने त्याने मोठ्या दुःखाने कंठले. पुढे वर्षाकाळ येऊन ठेपला. तेव्हा आषाढ महिन्याच्या प्रथम दिवशी मेघाला पाहून आपल्या पत्नीकडे संदेश पाठविण्याची कल्पना सूचली. या भूमिकेवर आधारित मेघाला विनंती, प्रवासाचा मार्ग, मार्गात येणाऱ्या नद्या, पर्वत, पक्षी वगैरेचे वर्णन, अलकानगरीतील त्याच्या घरच्या खाणाखुणा, विरहव्यथित यक्षपत्नीचे वर्णन, तिला द्यावयाचा धीराचा संदेश, अशी या काव्याची मांडणी आहे.

या खंडकाव्याचे दोन विभागात विभाजन केलेले आहे. १) पूर्वमेघ व २) उत्तरमेघ. पूर्वमेघात रामगिरी ते अलकानगरीपर्यंतच्या प्रवासाचे वर्णन आले असून या प्रवास मार्गात आलेल्या नद्या, पर्वत, डोंगर, प्रदेश, शहरे, पशु-पक्षी इत्यादींचे ही वर्णन आलेले आहे. तर उत्तरमेघात अलकानगरीचे, तिच्या भरभराटीचे, समृद्धीचे वर्णन आले आहे. याशिवाय विरही यक्षपत्नी, तिचे घर, तिला दिला जाणारा धीराचा संदेश, अशा सर्व गोष्टींचे वर्णन आले आहे.

या संदेशाची मूळ कल्पना कवीला रामायणावरून सुचली असावी, कारण हनुमानाने सितेकडे नेलेल्या संदेशाचा उल्लेख काव्यातच आला आहे. मेघदूत हे इतके सुंदर काव्य आहे की त्याचा प्रभाव पडून त्याचे अनुकरण करणारी अनेक काव्ये निर्माण झाली. शिवाय मेघदूताचा अनुवाद हा सुद्धा विविध भाषांत झालेला आहे.

काव्याचे मुख्य दोन प्रकार आहेत. १) श्रव्य काव्य, २) दृश्य काव्य. श्रव्य काव्यात पुन्हा गद्य, पद्य व चंपू असे तीन प्रकार पडतात. पद्याचे पुन्हा प्रबंध, मुक्तक, व कोष हे तीन प्रकार आहेत. पैकी प्रबंधाचे महाकाव्य व खंडकाव्य असे दोन प्रकार पडतात. मेघदूत हे एक खंडकाव्य आहे. खंडकाव्याची व्याख्या साहित्यदर्पणात 'खंडकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च' अशी दिली आहे. खंडकाव्य महाकाव्याहून अगदी निराळे असते. महाकाव्यात एका मुख्य प्रसंगाच्या परिपोषासाठी त्याच्याभोवती निरनिराळे प्रसंग उभारण्यात आलेले असतात. तसेच महाकाव्यात वर्णिलेले सर्व प्रसंग एके ठिकाणी न घडता निरनिराळ्या ठिकाणी घडून आलेले असतात; तसे खंडकाव्याचे नसते. खंडकाव्यात एकाच प्रसंगाचे वर्णन असते व त्यात वर्णिलेली क्रियाही बहुधा एकाच स्थळी घडलेली असते. त्यामुळे त्यात महाकाव्याप्रमाणे सर्ग वगैरे नसतात. खंडकाव्य हे महाकाव्यापेक्षा पुष्कळ लहान असते. मेघदूत हि असेच लहान काव्य आहे. त्यात सर्ग नाहीत. प्रसंग एकच आहे व तोही एका ठिकाणी घडलेला आहे. असे जरी असले तरी त्यातील उत्कृष्ट कविकल्पनांमुळे, भाषासौष्ट्यामुळे, मानवी स्वभावाच्या व निसर्गसौंदर्याच्या यथातथ्य वर्णनामुळे व सर्वांना पोषक अशा वृत्तामुळे ते महाकाव्यापेक्षाही सरस आहे.

कालिदासाच्या काव्यांवरील टीकांच्या अध्ययनाचे स्वरूप :-

कालिदास साहित्याच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने टीका हा घटक महत्त्वाचा आहे. याचाही अभ्यास काही अभ्यासकांनी सुरू केला. त्यांनी अनेक टीकांपैकी वेगवेगळ्या टीकांच्या प्रयोगांवर विशेष भर दिला आहे. जसे दक्षिणावर्तनाथाची 'प्रदीप' टीका वगैरे.

या टीकेशिवाय अन्य अभ्यासकांनी मल्लिनाथाच्या 'संजीवनी' टीकेचा अभ्यास केला आहे. तथापि अध्ययनामध्ये मेघदूतावरील टीका अध्ययनाला म्हणावे तितके महत्त्व दिलेले नाही. त्यामुळे कालिदासाच्या साहित्यावरील असलेले टीका संशोधन व अध्ययन अपूर्ण राहते.

कालिदासाच्या मेघदूतातील 'संजीवनी' टीकेच्या अध्ययनाची गरज :-

आतापर्यंत कालिदासाच्या काव्यांवर एवढ्या मोठ्या प्रमाणात अभ्यास झालेला आहे. म्हणजे कालिदासाविषयीच्या काव्यांवर अध्ययन करणे किंवा कोणत्याही स्वरूपाचे काम करणे ही पुनरावृत्ती होईल. इ. स. च्या ८ व्या तसेच ९ व्या शतकात सुद्धा त्यांच्या काव्यांवर वेगवेगळ्या प्रकारे संशोधनाचे काम झालेले आहे. म्हणून कालिदासाचे अध्ययन करायचेच नाही का? असे नाही. कालिदासाच्या कोणत्याही ग्रंथावर अनेक टीकाकारांनी अनेक टीका केलेल्या आहेत. परंतु या टीकांवर पुन्हा अभ्यास करण्याची गरज आहे. याचे कारण त्यांचे अध्ययन सर्व अंगांनी झालेले दिसून येत नाही.

कालिदासाच्या मेघदूतावर मल्लिनाथाने संजीवनी टीका लिहिली आहे. तिच्यावर अनेकांनी भरपूर संशोधनाचे कार्य केले आहे, तरीही ते अपूर्ण वाटत असल्याने त्यावर आणखी अध्ययन करण्याची गरज लक्षात घेवून तो घटक अभ्यासास घेतला आहे.

टीकावाङ्मयाच्या दृष्टीने राधावल्लभ त्रिपाठी यांचा 'कालिदास की समीक्षा परंपरा', डॉ. कुककुम जिन्दल यांचा 'मेघदूत टीकाओं का तुलनात्मक अध्ययन', डॉ. प्रभुनाथ द्विवेदी यांचा 'कालिदास की कृतीयों पर मल्लिनाथ की टीकाओं का विमर्श', डॉ. लाळ्ये यांचा Mallinath इत्यादी ग्रंथ महत्त्वाचे आहेत.

अभ्यास पद्धती :-

मल्लिनाथाच्या संजीवनी टीकेचा अभ्यास करण्यापूर्वी आपणास टीका, टीकेचे सामान्य स्वरूप, प्रकार, तिची आवश्यकता यांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. त्या दृष्टीने प्रथम मल्लिनाथाची माहिती व नंतर टीका वाङ्मयाविषयीची माहिती नमूद करणे आवश्यक आहे. त्यादृष्टीने पहिल्या दोन प्रकरणांची मांडणी केलेली आहे. त्यापुढे मेघदूताची पाठसमीक्षा मल्लिनाथांची विद्वत्ता व साहित्यिक समीक्षा यांचीही नोंद पुढील प्रकरणांमधून घेतलेली आहे. यासाठी मल्लिनाथाची संजीवनी टीका हाच मुख्य आधार मानला आहे.

प्रकरण पहिले -

या प्रकरणात मल्लिनाथाच्या जीवनकाळाविषयी व ग्रंथसंपदेविषयी माहिती दिली आहे. त्याच्या जीवन काळाविषयी अनेक मतभेद आहेत. त्यांची विशद चर्चा प्रकरणात केली आहे.

मल्लिनाथाचा जन्म कोलाचल नामक गावात झाला. म्हणून त्यास 'कोलाचलसूरि' असे म्हटले जाते. त्याचा कालखंड इ. स. १३५० ते १४५० साधारणपणे मानला जातो. त्याने 'उदारकाव्य', 'वैद्यककल्पतरू', 'रघुवीरचरितकाव्य' हे मौलिक ग्रंथ व टीकाग्रंथांमध्ये कालिदासाच्या 'कुमारसंभव', 'रघुवंश' व 'मेघदूत' या ग्रंथांवर 'संजीवनी' नामक टीका लिहिली. त्याबरोबरच 'एकावली', 'तर्कभाषा' यांच्यावर देखील टीका ग्रंथ रचलेले आढळून येतात. यावरून तो अत्यंत विद्वान कवी होता असे दिसून येते.

प्रकरण दुसरे -

या प्रकरणात 'टीका' या शब्दाची व्युत्पत्ती, टीकेचे स्वरूप, टीकेचे प्रकार, तिची आवश्यकता व मेघदूतावरील टीकाग्रंथांची सूची देण्यात आलेली आहे. त्याचा गोषवारा पुढीलप्रमाणे.

'टीका' हा शब्द पाणिनीच्या 'टीकृ' हलणे या धातूपासून बनला आहे. असे दिसून येते. साधारणपणे 'भाष्य' या आर्थी हा शब्द वापरला जातो. तरीही टीका ही विशाल संज्ञा आहे, तिच्यामध्ये निरुक्त, वार्तिक, व्याख्या, वृत्ती, पञ्जिका, चूर्णी, अवचूर्णी, निर्युक्ती, विवरण, विवृत्ती, फक्किका, टिप्पणी, दीपिका इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. या प्रत्येक शब्दांच्या अर्थामध्ये थोडेसे अंतर आहे. ते या प्रकरणात सांगितले आहे. टीकेच्या द्वारा टीकाकार टीकेच्या माध्यमातून कवीची मूळ भावना वाचकांसमोर स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो.

टीकांचे वर्गीकरण वा प्रकार वेगवेगळ्या पद्धतीने करता येते. तरीही प्राचीन पद्धतीनुसार दंडान्वय व खंडान्वय या टीका प्रकारांची चर्चा करण्यात आली आहे. सर्वसामान्य वाचकाला मूळ ग्रंथात आलेल्या गोष्टी प्रसंग, मुद्दे यांची माहिती तसेच कालांतराने लोप पावणारा सामाजिक संदर्भ यांची माहिती होण्यासाठी टीकेची आवश्यकता आहे. कालिदासाचे मनोगत जाणून घेण्यासाठी व ते स्पष्ट करण्यासाठी अनेक विद्वानांनी टीका रचून आपली वाङ्मय सेवा केली आहे. त्यांची सूची या प्रकरणात दिलेली आहे.

प्रकरण तिसरे -

मुद्रण कलेचा शोध लागण्यापूर्वी ग्रंथाचे जतन व संवर्धन त्या त्या ग्रंथाची नक्कल करून हस्तलिखितांद्वारा केले जात होते. लिपीकार मूळ ग्रंथाची नक्कल करताना सतत जागरूक असला तरीही अनेक कारणांनी हस्तलिखितात लेखन प्रमाद होत होते. कधी कधी शुद्धलेखनाचा दोष आहे

असे समजून लिपीकार मूळ लेखकाच्या ग्रंथात काही ठिकाणी बदल करीत असे. या व अशा अनेक कारणांनी पाठभेद निर्माण झाले. त्यांची माहिती करून घेणे हा अभ्यासाचा एक भाग असल्याने मेघदूताच्या प्रसिद्ध संपादकांच्या उपलब्ध विविध आवृत्त्यात व मल्लिनाथाने संजीवनी टीकेत योजिलेले पाठ यांची माहिती घेवून ती या प्रकरणात दिलेली आहे. उदा. 'कौतुकाधानहेतोः' हा पाठ करमरकर, नंदर्गिकर, प्रभू, काळे, किंजवडेकर, कन्बे व त्रिपाठी या सर्व संपादकांच्या आवृत्तीमध्ये आढळून येतो. तर भट्टाचार्य, मिश्र व डे या संपादकांच्या आवृत्त्यांमध्ये 'केतकाधानहेतोः' असा पाठ आढळतो. तसेच 'दग्धारण्येषु-जगध्वारण्येषु, प्रायप्यवन्तीन् - प्रायप्यवन्तीम्, मा स्म भूः - मा च भूः' या सर्व पाठांबाबत प्रत्येक संपादकांच्या आवृत्त्यांमध्ये फरक आढळून येतो. मल्लिनाथाने उत्तमोत्तम पाठ स्विकारून श्लोकातील भाव चांगल्या प्रकारांनी प्रकट केलेला दिसून येतो.

प्रकरण चौथे -

संजीवनी टीकेमध्ये मल्लिनाथाने वेदवाङ्मय, पुराणवाङ्मय, धर्मशास्त्र, व्याकरणाशास्त्र, भूगोलशास्त्र, कामशास्त्र, पशुविज्ञान, आयुर्वेद, नाट्यशास्त्र इत्यादी अनेक शास्त्रांचे संदर्भ श्लोकातील पदांचे विवेचन करताना योजिलेले आहेत. त्याबरोबरच त्याने अमरकोश, विश्वप्रकाशकोश, वैजयंती कोश, शब्दार्णव कोश इ. कोशांचा वापर शब्दांची माहिती देताना केलेला दिसून येतो. यासंबंधीची काही निरीक्षणे पुढीलप्रमाणे 'रामायणः' हे मेघदूताचे प्रेरणास्रोत मल्लिनाथाने मानले आहे. त्यांनी पूर्वमेघातील पहिल्याच श्लोकाच्या टीकेत 'सीतां प्रति रामस्य हनुमत्संदेशं मनसि निधाय मेघसन्देशं कविः कृतवानित्याहुः' असा उल्लेख केला आहे. याशिवाय पूर्वमेघातील बावन्नाव्या श्लोकात 'ब्रह्मावर्त' देशाच्या स्थितीविषयी त्यांनी मनुस्मृतीतील प्रमाण सांगितले आहे. तसेच टीकेत पुराण ग्रंथाचा वापर करताना स्कन्दपुराणातील उद्धरण दिले आहे.

मल्लिनाथाने आपल्या टीकेत अनेक ठिकाणी अमरकोशातील उद्धरणे उद्धृत केलेली आहेत. उदा. 'प्रमत्तः' हा पूर्वमेघातील पहिल्याच श्लोकातील शब्द आहे. त्याविषयी 'प्रमादोऽनवधानता' असे अमरकोशातील उद्धरण दिलेले आहे. याशिवाय श्लोक सतरा पूर्वमेघ 'सानुमान्' या शब्दांविषयी 'कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' असे उद्धरण दिलेले आहे. मल्लिनाथाने आपल्या टीकेला अशीही काही उद्धरणे दिलेली आहेत. ती सध्या उपलब्ध असलेल्या अमरकोशात आढळत नाहीत. उदा. 'कच्छ' याविषयी दिलेले उद्धरण "जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः।" तसेच आवर्तो याविषयी दिलेले "स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः।" ही उद्धरणे.

विश्व प्रकाश कोशातील सुद्धा काही उद्धरणे मल्लिनाथाने आपल्या टीकेत दिलेली आहेत. उदा. राजा - 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः।' याशिवाय मल्लिनाथाने आपल्या टीकेत विश्वप्रकाश कोशातील ज्या उद्धरणांचा उल्लेख केला आहे. त्यामध्ये आणि उपलब्ध असलेल्या मूळ विश्वप्रकाश कोशातील उद्धरणे याबाबत थोडासा फरक आढळून आलेला आहे. उदा. मल्लिनाथाच्या टीकेत 'लक्षणा' या शब्दासाठी 'लक्षणं नाम्नि चिह्नं च' असा उल्लेख आहे तर मूळ उपलब्ध कोशात 'लक्षणं' ऐवजी 'लक्षणे' आणि 'चिह्नं' ऐवजी 'बन्धनं' असे शब्द आलेले आहेत.

मल्लिनाथाने आपल्या टीकेत काही व्याकरण ग्रंथातील उद्धरणे दिलेली आहेत. त्या उद्धरणांच्या बाबतीत सुद्धा मल्लिनाथाच्या टीकेतील उद्धरणे आणि मूळ उपलब्ध ग्रंथातील उद्धरणे यांत तफावत असलेली आढळून येते. उदा. उत्तरमेघ एकोणिसाव्या श्लोकातील टीकेत मल्लिनाथाने काशिका या व्याकरण ग्रंथातील 'साधुः समर्थो निपुणो वा' इति काशिकायाम्। असे उद्धरण दिले आहे. परंतु मूळ उपलब्ध झालेल्या 'काशिकावृत्तिः' या ग्रंथानुसार तेच उद्धरण 'साधुनिपुणाभ्यामचार्याः सप्तम्यप्रतेः।' असे आहे.

प्रकरण पाचवे -

संजीवनी टीकेची साहित्यिक समीक्षा - मल्लिनाथाने प्रस्तुत टीकेत रस, भाव, ध्वनी, अलंकार इत्यादी साहित्यशास्त्रीय संकल्पनांचा उपयोग केलेला दिसून येतो. त्याने अर्थान्तरन्यास, विषम, भाविक, स्मरण, उदात्त, उत्प्रेक्षा, उपमा हे अलंकार योजलेले दिसून येतात. श्लोकातील अलंकार सूचित करताना टीकाकाराने अर्थान्तरन्यास, विषम, स्मरण, उदात्त याच अलंकारांच्या व्याख्या दिलेल्या आहेत. उर्वरीत अलंकारांचा केवळ उल्लेख केलेला आहे. छंदाच्या बाबतीत मेघदूत काव्य मंदाक्रान्ता या वृत्तात असल्याचे त्याने पहिल्या श्लोकाच्या टीकेतच सांगितले आहे व त्याचे लक्षणही दिले आहे. रसाच्या बाबतीत त्याने विप्रलम्भ शृंगार हा काव्याचा अंगी रस असल्याचे सांगितले आहे. पण त्याने कुठेही त्याचे लक्षण नमूद केले नाही. तसेच त्याने ध्वनी भाव आणि विप्सा याची अनेक उदाहरणे टीकेत दिली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे -

भाव - विरहिणां मेघसन्दर्शनमुद्दीपनं भवतीति भावः।, स्वतन्त्रस्तु न कोऽप्युपेक्षेतेति भावः।

ध्वनी - दक्षिण्यभङ्गभयान्नीच मार्गेण निर्गत्य पुनः सर्वाध्यसक्ष इव संचरति तद्वदिति ध्वनिः।

वीप्सा - पर्वते पर्वते प्रति पर्वतम्। वीप्सायां द्विरुक्ती.

मल्लिनाथाने आपल्या काव्यात पुढील महत्त्वाचे पौराणिक संदर्भ सांगितले आहेत. उदा. सीतेविषयी संदर्भ देताना 'जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु' रामगिरी पर्वताचा उल्लेख करताना 'रघुपतिपदैः' असा शब्दप्रयोग, धनपति म्हणजे कुबेर, विशालानगरीचे वर्णन करताना रावणाचा आणि त्याच्या चन्द्रहास नावाच्या तलवारीचा उल्लेख आलेला आहे. हे संदर्भ देताना रामायण व महाभारत ही महाकाव्ये व स्कन्दपुराण यांचा वापर केलेला आढळून येतो.

याशिवाय संजीवनी टीकेमध्ये रामगिरी ते अलकानगरीपर्यंत मेघाने करावयाच्या प्रवासातील अनेक स्थाने, पर्वत, नद्या, शहरे यांचे निर्देश उचित रित्या केलेले आढळून येतात. उदा. नद्यांमध्ये रेवा, वेत्रवती, सिंधू, गंधरा इ. पर्वतांमध्ये - विंध्याचल, आक्रकूट, देवगिरी इत्यादी. प्रदेशांमध्ये, नगरांमध्ये - अलकानगरी, दशाण, विदिशा, उज्जयिनी, इत्यादींचा समावेश होतो.

उपसंहार

प्रस्तुत लघुप्रबंध प्रास्ताविक खेरीज करून पाच प्रकरणांमध्ये विभागला आहे. प्रास्ताविकात प्रस्तुत लघुप्रबंधाचा विषय असलेल्या कालिदासाच्या मेघदूतावरील टीकांच्या अध्ययनाचे स्वरूप, कालिदासाच्या मेघदूतावरील टीकेच्या अध्ययनाची गरज, अभ्यास पद्धती इत्यादी बाबी स्पष्ट केल्या आहेत. उर्वरीत पाच प्रकरणांमध्ये संपूर्ण प्रबंधाची मांडणी करण्यात आली आहे. या प्रकरणात आढळलेली निरीक्षणे व निष्कर्ष त्या त्या ठिकाणी नोंदविलेली आहेत.

समारोप : -

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करताना असे दिसून येते की मल्लिनाथाची संजीवनी टीका कालिदासाचे मेघदूत समजण्यासाठी एक महत्त्वाचा साधन ग्रंथ आहे. या टीकेच्या अध्ययनातून वाचकांचे मन प्रगल्भ होते. त्यादृष्टीने ही टीका अत्यंत उपयोगी आहे असे दिसून येते.

अभ्यासाची भावी दिशा :-

असा विश्वास आहे की कालिदासादी अनेक संस्कृत ग्रंथांवर विविध टीकाग्रंथ उपलब्ध आहेत. त्यांचे अध्ययन करणे आवश्यक वाटते. प्रस्तुत प्रबंधही त्यादृष्टीने केलेला एक प्रयत्न आहे.

ऋणनिर्देश

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर अंतर्गत एम. फिल. (संस्कृत) पदवीसाठी प्रस्तुत लघुप्रबंध सादर करताना मला अनेक लोकांनी सहकार्य केले. त्यामध्ये माझे सर्व गुरूवर्य, अनेक व्यक्ती, ग्रंथालये, सहकारी मित्र-मैत्रिणी, नातेवाईक यांचा कृतज्ञतापूर्वक ऋणनिर्देश करणे माझे कर्तव्य समजते. या लघुशोध प्रबंधिकाचे मार्गदर्शक डॉ. शिवदास जाधव यांच्याविषयी कृतज्ञता आणि त्यांचे ऋण व्यक्त करताना मला आनंद होत आहे. एम. फिल. पदवीसाठी मला विद्यार्थी म्हणून मान्यता देवून त्यांनी वेळोवेळी केलेल्या बहुमोल सूचनांमुळे आणि योग्य मार्गदर्शनामुळे ही लघुप्रबंधिका पूर्णत्वास आली.

लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज, सातारा यांनी एम. फिल.चे विद्यार्थी म्हणून मला प्रवेश देवून एक प्रकारे सहाय्यच केले आहे. त्याबद्दल त्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य मा. श्री. सुहास साळुंखे, संस्कृत विभाग प्रमुख डॉ. सुहासिनीदेवी राजेभोंसले, तसेच महाविद्यालयातील ग्रंथपाल व प्रशासकीय सेवकवर्ग यांनी मला सहाय्य केले याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे.

रयत शिक्षण संस्थेचे सचिव व छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा चे प्राचार्य मा. जे. जी. जाधव यांनीही एम. फिल. चे काम पूर्ण करण्यास सहाय्य केले. तसेच याच महाविद्यालयाचे माजी सहसचिव डॉ. के. एच्. शिंदे यांची एम. फिल.चे अध्ययन करण्यास प्रोत्साहन दिले, याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे.

छत्रपती शिवाजी कॉलेजमधील ग्रंथपाल प्रा. एस्. बी. थोरात, उपग्रंथपाल श्री. व्ही. डी. जाधव व त्यांचे सहकारी, डेक्कन कॉलेज पुणे च्या कोशविभागचे प्रमुख डॉ. भट सर व डॉ. जयश्री साठे तसेच त्यांचे इतर सहकारी, पुणे विद्यापीठाच्या संस्कृत प्रगत अध्ययन केंद्राचे ग्रंथपाल व भांडारकर प्राच्य विद्या संशोधन मंदिर पुणे चे ग्रंथपाल व त्यांचे सहकारी यांनी केलेल्या बहुमोल सहकार्याबद्दल मी ऋणी आहे.

छत्रपती शिवाजी कॉलेजमधील सर्व सहकारी व विशेषतः संस्कृत विभागातील प्राध्यापिका सौ. पौर्णिमा मोटे व डॉ. सौ. उर्मिला अराणके, अर्धमागधी विभाग प्रमुख प्रा. बाळासाहेब भगरे आणि प्रशासकीय सेवक वर्ग यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल मी अत्यंत ऋणी आहे.

अध्ययन काळात माझ्या मित्र-मैत्रिणी व कुटुंबीय यांनी मदत केली. त्यांचाही उल्लेख करणे मला जरूरीचे वाटते. त्यामध्ये प्रा.शुभांगी पाटील, प्रा. सोनाली भिलारे, सरिता ढवळे तसेच प्रा.अतुल कदम, प्रा. व्ही. एम्. कुंभार, प्रा. गायकवाड इत्यादी मित्र-मैत्रिणी आणि कुटुंबियांमध्ये माझे श्वसूर श्री. तानाजीराव बर्गे, आणि माता-पिता यांनी केलेल्या सहकार्य व प्रोत्साहनाबद्दल मी ऋणाईत आहे.

यानंतर शोधप्रबंधिकेची संगणक प्रत तयार करून तिला मुद्रित रूप देणे, आवश्यक तेवढ्या प्रती काढणे इत्यादी तांत्रिक बाबींची पूर्तता पूर्ण करून देणारे मे.रिलॅक्स सायक्लोस्टायलिंग, साताराचे श्री. मुकुंद ढवळे व त्यांचे सहकारी यांची मी आभारी आहे.

(कु. कणसे सविता रामचंद्र)

स्थळ : सातारा

दिनांक : डिसेंबर २००८